

MATS FRANZEN EVA SANDSTEDT

Boendets planering och vardagslivets organisering – kvinnan, familjen och staden

*Under efterkrigstiden
har omvandlingen av den svenska
staden präglats av grannskapsenheters
framväxt. Mats Franzén och Eva Sandstedt
visar här vilka effekter denna omvandling
har haft för kvinnor.*

Inledning

'I varje urbanistiskt projekt är ett program för vardagslivet förborgat' påstår Lefebvre (1961:88). Vad menar han med det? Jo, att planeringen av staden, ordnandet av husens och fabrikernas belägenhet eller utformandet av den fysiska miljön också får konsekvenser för vardagslivet. I ett stadsplaneprojekt ges vardagslivet ett mönster oavsett om mönstrets konturer är medvetna eller omedvetna, avsedda eller oavsedda. Den andra sidan av stadens planering är sålunda vardagslivets organisering.

Vi kommer att ta upp hur dagens situation med en majoritet förvärvsarbetande husmödrar och fler enpersonshushåll, leder till krav på kollektivt boende. Men också hur ökad kvinnlig förvärvsfrekvens går hand i hand med ökad produktion av småhus. Vi ska också se på kvinnans situation och stadens utseende historiskt. Det efterkrigstida stadsmönstret med grannskapsenheter och hemmafruar kommer att behandlas mer ingående. Och det kommer att kontrasteras mot den gamla 1800-tals staden med sin blandning av klasser och funktioner. I den stadsbilden var arbetarklassens kvinnor inte hemmafruar utan hjälphustrur till överklassens kvinnor ('burfågeln').

Vilka urbanistiska projekt lever vi då med idag, och vilket vardagsliv finns för-

borgat häri? Det är en fråga vi här ska söka belysa, och vi kommer till stor del att stödja oss på vårt gemensamma arbete, avhandlingen *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige* (Franzén & Sandstedt 1981).

Dagens debatt om vardagsliv och boende

a. Krav på kollektiva boendeformer – ett svar på motstridig kvinnovardag?

Om vi ser till dagens debatt, så kan vi i den finna ansatser till ett urbanistiskt projekt som har hemarbetet, det osynliga arbetet eller den informella ekonomin som sin grundsten. Genom att ta sin utgångspunkt i hemsfären, och det arbete som där utföres, söker man finna former i större skala, sådana att vardagslivet förändras och börjar löpa i andra banor än idag. Man utgår då från den kvinnliga erfarenhetssfären och försöker ta tillvara dess kvaliteter genom att förespråka kollektiva boendeformer för både män och kvinnor, för både unga och gamla (AT 7/81; Att bo 2/81). Det här kan ses som konstruktiva förslag, uppkomna ur den häftiga förortskritik som tog sin början i slutet av 60-talet. Frågan är hur samhäl-

let ska organiseras för att jämställdhet mellan könen ska kunna uppnås och det reproduktiva arbetet ska få sitt erkännande och tillmätas en rättfärdig vikt.

Ansatzerna, som långt ifrån är nya, men som på nytt aktualiserats, kanske kan förklaras med kvinnans förändrade ställning på 70-talet. För några år sedan var idealkvinnan i mediadebatten den förvärvsarbetande, karriärmedvetna individen som skylde sitt privatliv. Idag söker kvinnan förena alla sidor i sitt liv för att få en helhet. Det kan som av Ulrike Prokop (1976: del II) ses som ett utslag av motsättningarna i det kvinnliga livssammanhanget. Som hon hävdar, kan kvinnan inte helt och hållet frigöra sig från de krav som hemmets skötsel ställer, även om – och när – hon arbetar. Hon försöker hålla ihop och leva med motstridiga krav, och kan då utveckla en ytterst ambivalent hållning. Men den tilltagande förvärvsfrekvensen bland kvinnor under 70-talet, och då inte minst bland kvinnor med förskolebarn (Göransson 1978: tabell 2), blir dessa motstridiga krav en realitet för allt fler. Att de inre, personliga motsättningarna så spricker ut i försök att skapa nya samhälleliga livsformer blir en logisk följd.

Det uppsving kvinnorörelsen fått på senare tid är kanske inte bara ett resultat av att allt fler kvinnor utsätts för motstridiga krav. Det kan också bero på den 'nivellerings' som skett i och med att allt fler kvinnor börjat förvärvsarbeta: billig kvinnoarbetskraft till hemmet går inte längre att få. Idag har i stort sett alla städerskor, barnflickor och hjälptanter försvunnit, och dagmammornas krav på ersättning har höjts. (Bara för 10–15 år sedan var läget ett annat). Varje kvinna måste numera, eventuellt tillsammans med sin man, ta hand om allt hushållsarbete och den barnpassning som inte går att ordna på annat sätt. Den här situationen torde medfört en inte oväsentlig förändring för medelklassens kvinnor inte minst. Idag kanske det bara är far/morföräldrarna som kan upp-
båda lite extrahjälp till barnens fostran och hushållsarbetet.

b. Ordandet av det privata får konsekvenser för det offentliga

Förutom kollektivt boende har 'grannskap', ett 'offentligt liv' eller 'urbant liv' synts i stadsplanediskussionerna. I vilken utsträckning de olika 'modellerna' är förenliga eller motstridiga ska vi inte gå in på här. Vi vill emellertid påpeka att ordnandet av det privata får konsekvenser för det offentliga stadslivet. Vi kan ställa oss frågan om kollektivboendet inte snarare försvårar än underlättar ett stadsliv av urban eller offentlig karaktär. Den stadskultur som i sammanhanget efterlyses inspireras ofta av den gamla kvarterstaden, eller livet i någon sydeuropeisk stad som urbaniserats långt tidigare än någon svensk stad. Man talar om att återerövra staden: skapa ett stadsliv i stället för den transportanläggning för att arbetskraften ska kunna röra sig smidigt mellan hemmet och arbetsplatsen vi idag har i den svenska staden. Men vi får komma ihåg, att det stadsliv som då åberopas var en människans ordning: kaféet eller baren är dess knutpunkt, alstrare av liv och möten. Det har aldrig varit en värld för kvinnorna. Frågan är hur en återerövring av staden ska se ut på kvinnans såväl som på mannens villkor. Vi kanske knappast kan tala om någon återerövring.

Hemmafruns epok och grannskapsenhetens

a. Är staden en rent manlig produkt?

Den stad vi har idag brukar anklagas för att vara en människans konstruktion. Staden är byggd av männen för kvinnorna och barnen. Är det sant? Ja, av tradition är det ju männen som blivit befriade från hemarbetet, och vissa av dem har det givits tid att samla sina tankar och att planera och projektera de stora strukturerna. Visserligen finns det också en del kvinnor som erhållit utbildning och uppnått positioner så att de fått vara med i beslutsprocessen. De har dock varit ett fåtal, och deras ställning har liknat männens, även om de förmodligen

haft huvudansvaret för barn och hushåll i den egna familjen.

Är staden av idag planerad utan tanke på reproduktionen, utan tanke på kvinnornas situation? På den frågan vill vi svara nej. Även om män dominerat planeringsprocessen, så har det ändå en gång funnits ett *medvetet* program för reproduktionssfären. Vi vill hävda, att 40-talets idéer om grannskapsplanering och dess program för familjelivets organisering fick bestående effekter även på 50-, 60- och 70-talets byggande. Mönstret som etablerades på 40-talet lever kvar i 60- och 70-talets mastodontområden. Visserligen har det tänjts ut och urvattnats, men formen har inte på något avgörande sätt förändrats. Det har föranlett oss att påstå, att grannskapsenheter byggts under hela efterkrigstiden – ett påstående som klingar ytterst falskt i mångt arkitektöra.

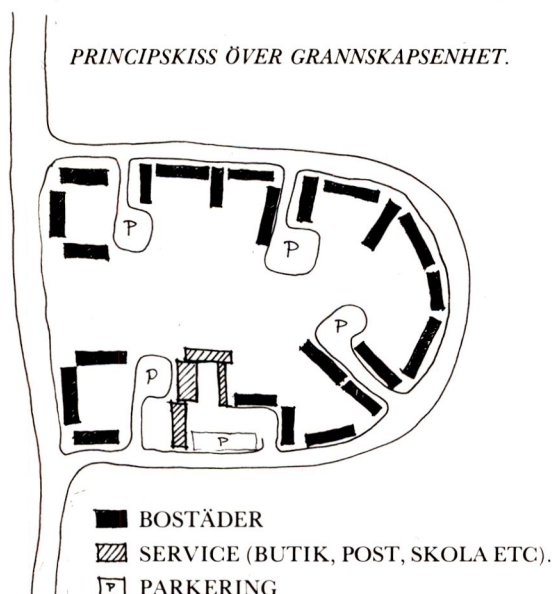
b. 40-talets program för kärnfamiljens liv

40-talets idé om grannskapsplanering bygger på bostadsområdet med kärnfamiljen som bas i staden och samhället. I bostadsområdet ska olika kollektiva anläggningar finnas som stöd för kärnfamiljen. I kärnfamiljen tänktes en hemmafru, men en engagerad sådan. Idag, när vi sitter med facit i hand, kan vi också konstatera, att *byggandet*

av *grannskapsenheter sammanfaller historiskt*, om än med en viss eftersläpning, *med hemmafruarnas epok*. Hemmafruarnas epok börjar vid mitten av 30-talet, kulminerar på 50-talet, och går mot sitt slut under 60-talet (Therborn 1981: 49–50). Grannskapsenhetens tid börjar på 40-talet och kulminerar med Miljonprogrammet mot 60-talets slut.¹ Sedan ebbar den ut, om än ej helt försvinner, när bostadsbyggandet under 70-talet minskar absolut och villabyggandet ökar relativt.

Hur såg då 40-talets urbanistiska projekt ut? Vilket vardagsliv var grannskapsplaneringen ute efter att gynna? Grannskapsenheten, vars utformning varierar något mellan olika författare, tänktes rymma 3 000 upp till 10 000 invånare. Det är tänkt som i huvudsak ett bostadsområde, med klara yttre gränser, gentemot staden i övrigt, och med en egen identitet. Arkitekturen skulle kännetecknas av enhetlighet och igenkännlighet. Bostäderna var i första hand för barnfamiljer, och förutom bostäder skulle olika typer av *gemensamhetsanläggningar* finnas. Hobbylokaler och tvättstuga tänktes i bostadens närhet, liksom lekplatser. Skola, lekskola och daghem inom enheten, samt affärer, restaurang, biograf och ev något kollektivhus i enhetens *centrum*.

Eftersom grannskapsplaneringen kom att användas för bostadsfrågans lösning, men arbetsplatsernas lokalisering lämnades därhän, kunde den inordnas i ett övergripande funktionalistiskt stadsmönster. Grannskapsenheten blev formen för bostadsområdet i en stad uppbyggd av olika, från varandra separerade enklaver. Enklaverna – bostads- och industriområden, city och rekreationsområde binds samman med ett transportsystem, baserat i första hand på privatbilism. Grannskapsenheten kan också sägas vara en lösning på privatbilismens problem. Genom att samla det som har med hemarbete och barn att göra inom en enklav avleds mycken transportverksamhet till de stora vägarna, där bilarna får husera och möjligheten till snabb trafik ökar. (Jfr bilkörning i stadens ytterkanter med i innerstan!)

c. Den socialstatliga politiken

Det här stadsmönstret ter sig idag självklart, men det skulle inte ha kunnat förverkligas om inte staten fört en politik som bidragit till långsiktiga förändringar i samhällsstrukturen. Grovt sett kan vi hävda, att vi haft en utveckling från kvarter till funktionsområden. Omvandlingen av staden hänger samman med en kraftig befolkningsökning och utvidgning av den, vilket följt med den långa expansiva vågen inom ekonomin under efterkrigstiden fram till omkring 1970. Men också den socialstatliga politik som fått utrymme under samma tid har haft en direkt formande betydelse. Den politiken bygger på en historisk kompromiss mellan arbete och kapital, och den har kommit arbetarklassen men också kvinnorna och barnen till godo. Samtidigt har den i stort sett utplånat småborgerskapet.

Vårt studium av den socialstatliga politiken visar hur olika reformer och åtgärder *sammantaget* bidrar till stadsomvandlingen. Den nya planlagstiftningen 1947, familje- och bostadspolitiken från 40-talets senare år blir grunden för ett byggande av grannskapsenheter. Efterföljande åtgärder och rekommendationer beträffande detaljhandeln, trafikpolitiken och byggnadsbranschen förstärker tendensen, och med Miljonprogrammet sprids enklavbyggandet till allt fler och mindre städer. Vi får en över hela Sverige enhetlig stadsförnyelse. De lokala inslagen minimeras. I det skedet har också grannskapsenheterna antagit sådana dimensioner och arkitektonisk slätstrukenhet att de blir omöjliga att associera till grannskap.

d. Grannskapsplanering – i demokratins tjänst

Grannskap är nyckelordet i det program för vardagslivet som formuleras på 40-talet. Bilden av en lycklig familj i en modern lägenhet, med kontakter i grannskapet och med ansvarskänsla för detta tonar fram. Programmet hämtar sin näring ur den världspolitiska situationen, kriget och kampen för demokratin. Men också ur det inhemska läget, och då speciellt befolk-

ningsfrågan. Den senare var aktuell redan på 30-talet, men stod åter på dagordningen under kriget. Grannskapsplaneringen har flera syften, som att stärka demokratin, häva den isolering storstädernas massor sägs befinna sig i och befordra barnfamiljernas villkor.

Synen på familjen och kvinnan som engagerad hemmafru i grannskapsplaneringen återkommer under 40- och 50-talen i olika skrifter och statliga utredningar. Genom att förbättra familjernas levnadsförhållanden tror man sig på 40-talet lösa befolkningsfrågan, höja nativiteten. Familjen sägs vara hotad. För arkitekterna är grannskapsplaneringen deras bidrag till befolkningsfrågans lösning. Familjernas ställning ska förbättras genom en planering som bygger på hemarbetets rationalisering genom en kollektivisering av hemarbetet. Kollektiviseringen äger till stor del rum *inom* hemmets fyra väggar genom centralvärme, badrum, välutrustat kök – det är främst en teknisk kollektivisering. Typiskt är småbarnslekplatsernas utformning: de läggs så att de kan övervakas från köksfönstret, under hemarbetet. Men avsikten är inte att kvinnan ska isoleras i hemmet. Tvärtom ses rationaliseringen leda till en ökad fritid för kvinnan som hon kan – och bör – använda dels till barnen, dels till medborgerlig verksamhet. I tvättstugan och systugan har också kvinnogemenskapen 'en naturlig träffpunkt'. Det medborgerliga livet har idealt sin plats i grannskapsenheten genom olika samlingslokaler där. 'Det som saknas i enheten är egentligen endast arbetsplatser. I grannskapsenheten söker man förverkliga en gemenskap mellan olika barnfamiljer grundad dels i vissa vardagssysslor, dels i olika sorters fritidsverksamhet, politisk och annan. Idealt är det bara de som arbetar som behöver lämna enheten under dagen – i övrigt ska den innehålla allt som behövs åtminstone för vardagslivet. (En annan sak är att de enheter som – i stort antal – kom att förverkligas under efterkrigstiden i sitt innehåll av kollektiva anläggningar inte nådde upp till denna 'självförsörjning'.)

e. Hemarbetet en statlig angelägenhet

Hemarbetets villkor är mao något som ingående uppmärksammas i 40-talets boende- och stadsplanering. Det är egentligen inte underligt. Befolkningsfrågan riktar blickarna mot barnfamiljernas predikament, och beredskapen under kriget leder till att hemarbetet uppmärksammas. I förordet till en diger handbok om inemot 600 sidor med den sakliga titeln *Hemkunskap* kan vi läsa: 'Den kristidssituation vi nu befinner oss i har ju starkt framhåvt hemhushållningens roll i folkhushållningen och även visat vilka stora krav som ställas på hemmens kvinnor' (*Hemkunskap* 1942: 5). Det hemarbete som idag påstås vara dolt, ej medräknat i BNP, obeaktat i politiken och på arbetsmarknaden, var minst av allt dolt på 40-talet. Hemmens forskningsinstitut grundas, en bostadsforskning kommer så småningom igång.²

Karaktäristiskt för 40-talet är en viss uppvärdering – eller försök till uppvärdering – av hemarbetet. Därmed var det indirekt en uppvärdering av kvinnans ställning i samhället, låt vara inom ramen för en traditionell könslig arbetsdelning. Fortfarande är mannen familjens huvudsakliga 'yttre försörjare'. Detta framkommer mycket tydligt vid riksdagsbehandlingen av Befolkningsutredningens förslag om bidrag till daghem och lekskolor. Enligt utredningen kan goda sociala och pedagogiska skäl anföras för dessa. Den vill därför ha ett principuttalande om en utbyggnad efter kriget. Det fick man emellertid inte utan Erlander, ordförande i utredningen, tvingas retirera inför kritiken av utredningsförslaget med följande deklaration:

Genom hela vårt arbete har det gått som en röd tråd, att alla åtgärder, som från samhällets sida vidtagas för barnen och mödrarna, böra avse att skapa hem, som bliva trivsamma för medborgarna. Om vi skulle misslyckas med den uppgiften, drömmer ingen i utredningen om att vi skulle kunna komma till en lösning av befolkningsfrågan... Ha vi skapat ett trivsamt samhälle ha vi också gjort vad vi kunnat göra för att lösa befolkningsfrågan (cit i Hatje 1974:79).

Daghem och lekskolor – med en självklar plats i grannskapsenheten, i hemmens närhet – ses inte som alternativ till, utan som komplement till hemmens fostran av barnen. De är inte till för att frigöra kvinnor för arbetsmarknaden. Snarare kan de ge barnen stimulans och modern en hel- eller halvdag per vecka fri från barnen, då hon kan ägna sig åt sig själv. Därför är det, menar bla Befolkningsutredningens kvinnodelegation, viktigt att husmodern kan 'skapa sig en personlig intressesfär' (*SOU* 1947:46: 160), dvs odla intressen utanför hemmet och familjen, tex i politiken. Därför söker man höja hemarbetets status, jämställa det med yrkesarbetet, samt ge husmödrarna del i välbefindandet, materiellt och kulturellt. (Det är därför ingen slump att barnbidragsreformen konstrueras så att bidraget utbetalas till modern i familjen). Den reformpolitik som äger rum under 40-talet syftar till att skapa trivsamma hem i folkhemmet, underlätta hemarbetet och förbättra barnens villkor.

Uppvärderingen av hemarbetet och av kvinnan tar sig mångahanda uttryck, förutom de vi redan observerat. I handboken *Hemkunskap* (1942:212, 567) ges flera tidstypiska exempel. Om hemarbetet sker utan hemhjälp sägs tex att det 'bör vara en självklar sak, att varje familjemedlem hjälper till i det gemensamma hemmet efter tid och förmåga'. Vidare sägs att '(v)arje husmor bör om möjligt ha en trivsamt ordnad arbetsplats, där hon kan... föra räkenskaper, göra upp arbetsplaner, matsedlar och inköpslistor, göra anteckningar och sköta sin korrespondens mm'.

Det hemideal som lanseras är inte ett renodlat borgerligt sådant, även om det har drag från borgerlighetens familj. Istället är det ett hemideal som svarar mot den strukturomvandlade familjen, dvs lönearbetarens familj. En familjeform för det 'jämlika' masskonsumtionssamhälle som skulle komma.

f. Familismen för 'alla'

Under 40-, 50- och 60-talet fylls de nybyggda lägenheterna i de nyplanerade grannskapsenheterna med framförallt barnfamil-

Lena Cronqvist: 'Förortsmadonnan', 1969. Moderna Museet.

jer. En pressande bostadsbrist leder till att flertalet kommer via bostadsförmedlingarna som prioriterar de behövande, dvs familjer som bor trångt och omodernt. Denna form av stadsplanering är *ett led i spridningen av intimsfären till också arbetarklassen*. På så sätt sprids en familjeorienterad livsstil, familismen, i samhället under efterkrigstiden. Den livsstil som ursprungligen

härör ur borgerligheten. Men inte så att arbetarklassen övertar en borgerlig livsstil; snarare modifieras familismen när den sprids – något som torde vara förutsättningen för spridningen. – Naturligtvis finns det andra mekanismer för denna spridning än just stadsplaneringen, som exempelvis televisionen (jfr Williams 1974: 21–31).

g. Resultatet

Var det då hemmafruns vardagsliv som fanns förborgat i grannskapsenheten? Det kan diskuteras. Visserligen var den tänkt för hemmafrun och kom också att befolkas av hemmafruar, men *samtidigt* innehöll den också möjligheter till dagens förhållande. Den fria tid som planeringen avsåg att ge kvinnan kunde användas inte bara till barn och familj samt medborgerlig aktivitet, utan också till förvärvsarbete och som vi nämnt var det förvärvsarbetet allt fler kvinnor kom att föredra sedan mitten av 60-talet. Och därmed har vi hamnat i den splittring många kvinnor känner idag. Man rör sig mellan daghemmet, arbetsplatsen, affären och hemmet, skilt i tid och rum. Helheten har med grannskapsenheter och funktionalistisk planering gått förlorad.

Före grannskapsenhetens epok

Ungefär samtidigt med grannskapsenheten spreds sålunda intimfamiljen och hemmafrun till arbetarklassen. Genom reallönehöjningar och en socialstatlig politik blev det möjligt. Men hur var då den tidigare staden ordnad, vilket vardagsliv inbegrep den, och vilken ställning hade arbetarklassens kvinna med barn?

a. Kvarter – stadens blandning

Staden innan den delades upp i stora enklaver vill vi kalla *kvarterstaden*. Tidigare fanns i varje kvarter en mängd verksamheter utöver boendet, som mjölkbutik, skomakare, sybehörsaffär, skraddare, kafé, men också andra arbetsplatser – hantverk och mindre industrier. Även om kvarterstaden är hårt segregerad socialt, lever de olika klasserna nära varandra. Även i traditionella överklassstadsdelar finns inslag av arbetarklassbefolkning. Östermalm i Stockholm har sina bakgårdar – utan färgat glas i trappuppgången, utan snidat trappräcke, utan målningar i taket. Överklassen drar till sig arbetarklassen – även om den på olika sätt försöker hålla den ifrån sig.

Närheten mellan klasserna är alltså nödvändig för att överklassen ska få sig en

mängd tjänster utträttade – även om den försöker hålla de tjänande så långt ifrån sig som möjligt.

b. Hjälpustrun

Om arbetarkvinnan på den tiden var hembiträde i någon 'bättre' familjs hushåll innan hon fick barn, var hon efter det första barnet i allmänhet *hjälpustru*. Det betydde att hon städade, tvättade, sydde, lagade åt någon mer eller mindre borgerlig familj, men inte regelbundet, varje dag, utan tillfälligt, när det behövdes extra arbetskraft, eller för 'allt sådant som man är för rädd om sina egna jungfrurs hälsa och krafter för att låta dem göra' (Bohman 1979:16).

Eftersom arbetet som hjälpustru var tillfälligt och betalades per dag ingår det ej i arbetsstatistiken. Det är alltså svårt att uppfatta det till omfånget. Däremot står det klart att det av dåtidens överhet inte värderades: för den är det som om detta arbete inte fanns. – Ändå var det här arbetet vad som 'bjöds' när barnen kom; för det gick att ta med sig barnen på detta arbete – de fick hjälpa till – eller så tog man hem arbetet till sig. För övrigt var ju ordningen då att avskeda kvinnor när de blev gravida.

Om hemmafrutillvaron motsvarar en stad uppbyggd av grannskapsenheter, skilda från arbetsplatserna, så motsvarade hjälpustrun kvartersstaden, där olika verksamheter rumsligt ligger nära varandra. Den sociala distansen upprätthölls där med hjälp av en mängd beteenderitualer. I dagens rumsligt separerade stad är detta inte lika nödvändigt: de skilda skikten behöver aldrig se varandra, med undantag möjligen för i tv-rutan. Livet flyter ändå. Och ser de varandra, gör de det inte som skilda sociala kategorier, utan tex som konsumenter i cityområdet. – De avstånd som idag håller olika skikt isär hade varit omöjliga att upprätthålla på kvartersstadens tid; på grund av de obefintliga kommunikationerna och resekostnaderna hade inte överklassen fått de tjänster utförda som den efterfrågade. Och de som utförde dessa tillfälliga arbeten, män som kvinnor, kunde inte gärna bo i överklassens hushåll som det ordinarie tjänstefolket.

Efter hemmafruns epok

a. Fler lönearbetande kvinnor

Andelen kvinnor i arbetskraften ökar under hela efterkrigstiden, medan antalet män minskar, åtminstone från 1950. Men antalet kvinnor ökar mer under tioårsperioden 1965–75 än under tjugoårsperioden dessförinnan. Allra mest dramatiskt, speciellt för landets kommunalpolitiker, är ökningen av förvärvsarbetande kvinnor med förskolebarn. Bland kvinnor med barn under sju år ökar andelen förvärvsarbetande från 38 % 1967 till 69 % 1978 (Göransson 1978: 56). Denna arbetsmarknadsförändring ledde till en ökad press på en utbyggnad av den offentliga barnomsorgen.

Varför ökar då det kvinnliga lönearbets omfattning? Till stor del hänger det samman med den offentliga sektorns utbyggnad under efterkrigstiden (Göransson 1978:58). Men det förklarar inte allt. En sak är att arbeten finns att ta, en annan sak att ta dem. Speciellt anmärkningsvärd är den kraftiga ökningen av antalet arbetande kvinnor med småbarn från slutet av 60-talet. En sak som säkert bidragit till utvecklingen är att den ekonomiska expansionen som burit upp efterkrigstidens samhällsomvandling vänder vid den här tidpunkten. Den ekonomiska uppgången efter lågkonjunkturen 1966–68 lämnar efter sig en betydande arbetslöshet (Berglind & Lindquist 1972:50ff). Under 70-talet försämras ekonomin ytterligare. Det skulle kunna vara så, att det inte längre går att leva på en – mannens – lön, varför även småbarnsmammorna ökar sin sysselsättning. Just den offentliga sektorns expansion håller fö arbetslösheten nere. Flertalet av kvinnorna arbetar ju dessutom deltid, Någon drastisk ökning av sysselsättningsvolymen är det inte fråga om. I början av 70-talet tas sambeskattningen bort, något som verkar i samma riktning. Under dessa år är därtill kvinnorörelsen framgångsrik: dess ideologi befrämjar ett ökat utträde på arbetsmarknaden. Ytterligare ett förhållande i ekvationen är förändringen på bostadsmarknaden.

b. Fler nya småhus

Tidigare fann barnfamiljerna sina hem i grannskapsenheter, under hemmafruns epok. Vad vi bevittnar åren kring 1970 är ytterligare en vändning. De enheter som byggs dessa år, under Miljonprogrammet och Rekordårens kulmen, drabbas helt plötsligt, och mycket oväntat av förortskritiken. Förorterna utpekas som i det närmaste obeboeliga. Speciellt dåliga anses de vara för barnen. Samtidigt upphör bostadsbristen för första gången på många decennier. Precis i det här sammanhanget börjar bostadsbyggandet sjunka men andelen småhus att öka relativt och absolut. Den statliga bostadspolitiken spårar mer eller mindre ur, samtidigt som de privata bolagen och bankerna satsar på småhusen (som inte går att hyra). Småhusen är stora. Om 60-talets familjelägenhet var en trea, på sin höjd en fyra, sällan över 100 m², är 70-talets småhus stort: 5–6 rum och kök, ibland upp mot 180 m² – med statligt lån. Småhusen vänder sig direkt till barnfamiljerna – särskilt de med mindre barn. – Även om småhusen ekonomiskt ställer sig fördelaktiga, speciellt för dem som skaffar sig ett i början av 70-talet, kostar det en hel del. Småhusinnehavet pressar säkert ut ytterligare ett antal kvinnor på arbetsmarknaden.

På flera sätt är denna vändning märklig. För det första har väl eget hem mer än något annat förknippats med traditionella familjeideal: mannen som försörjaren, hemmafrun och de lyckliga barnen. Ett ökat småhusboende går nu istället hand i hand med en ökning av andelen förvärvsarbetande kvinnor med småbarn. För det andra är det besynnerligt eftersom förvärvsarbetande kvinnor ansetts behöva stöd av god service av olika slag i bostadens närhet, en service som är mer sällsynt i de nya småhusområdena än i de av kritiken nedvärderade förorterna. För det tredje ökar bostadskonsumtionen mätt i yttorlek kraftigt, samtidigt som de som bor i husen är hemma allt mindre del av dagen. – Idag föreligger en ideologisk press på barnfamiljerna, speciellt de med små barn, att

bo i småhus. Många känner sig som dåliga föräldrar om de 'låter sina barn växa upp i ett höghusområde' – en oro som en bok som *Barn och Barn* (Bjurman 1981) gör det möjligt att ifrågasätta (bara i höghusområdena lever de gamla regellekarna).

c. Småhuset, en praktisk lösning?

Om nu småbarnsföräldrarna bosätter sig i egna – dvs ännu ej betalda – hem trots problem med service – hur ska vi förstå det? Om vi ser till en sak som uppköpen av dagligvaror, är det något som kan vara besvärligt om man bor i småhus med dels längre till affären, dels längre resvägar till arbetet. Men i småhuset finns istället bättre förvaringsmöjligheter: det går att bo här och nöja sig med att veckohandla. Visserligen kräver det noggranna förberedande kalkyler, vilka många kan ha svårt att göra, men kan man sköta ett småhus, alla lån, av- och inbetalningar, då klarar man också av veckans matsedel.

Överhuvudtaget är småhusbostaden självförsörjande i en annan utsträckning än hyreslägenheten. Utrustningsstandarden är som regel högre (frys, tvätt- och diskmaskin är självklara inslag) liksom utrymmesstandarden. Familjemedlemmarna kan göra mer hemma än i en mindre hyreslägenhet, och behöver man inte gå ut så ofta kompenserar det ett ökat arbete utanför hemmet och längre resvägar. Om 40-talets program, grannskapsplaneringen, försökte främja ett hem i folkhemmet, en familj i samröre med omgivningen, så försöker dagens småhusprogram, åtminstone enligt typhuskatalogerna, att främja familjen som sådan. (I någon strängare bemärkelse finns det naturligtvis inget småhusprogram – valfrihet är ledstjärnan.) Vad vi bevittnar är i själva verket en utveckling som innebär en allt hårdare tidsdisciplinering. Det som får sitta emellan är de oförutsedda möjligheterna, det som växer ur dagens udda händelser, men som inte är inplanerat i tidsschemat.

d. Mannen som blev familjemedlem

Efterkrigstidens utveckling har gått i familjens tecken. Först under hemmafruns

epok, men också när kvinnan träder ut på arbetsmarknaden i ökad utsträckning. Men hemuppgifterna blir inte färre för det, samma hem ska städas och mat ska lagas. Barnen måste visserligen lämnas bort under dagen, men den tid som blir över efter arbetet, den faller så gott som helt på hem och barn. Men hurdan är utvecklingen för männens del? Det förefaller som om de i ökad utsträckning dragits in i hemmen. En viss utjämning mellan könen kan ha skett inom familjens ram. I den gamla kvarterstaden hade männen nära till arbetet, arbetskamraterna bodde nära, vägen till arbetet var gemensam. Avlöningsdagen tillbringades ofta på krogen. Då fanns en manlig värld i helt annan omfattning än nu utanför arbetet, även om den hade sin grund i arbetet. Med grannskapsenheten förändras detta till en del. Arbetsresorna förlängs, ofta äger de rum i egen bil, arbetskamraterna bor spridda över hela stan. Och i grannskapsenheten finns ingen krog; finns det någon där är det ett konditori. De nya småhusområdena skiljer sig inte från grannskapsenheterna i detta avseende. I och för sig kan männen ta bilen bort, men knappast till krogen, möjligen till idrotten eller kursen. För det mesta är männen hemma om kvällarna (Liljeström & Dahlström 1981: 157–8). Naturligtvis gäller det inte samtliga män: många kan efter familjebildningen inte vara utan 'polarna'. Men som all utveckling är också den som drar in männen i hemmen ojämn. Den ordning som gör mannen till huvudförsörjaren och kvinnans lönearbete till en extrainkomst idag kanske upprätthålls mindre i familjerna än på arbetsplatserna, av män i ledande, överordnad ställning som leder och fördelar arbetet, som utövar arbetsgivarmakten?

e. I framtiden – småhus eller kollektivhus?

Vilken riktning kommer då 80- och 90-talens urbanistiska projekt att ta? Kommer det att ytterligare satsas på villaboendet, eller kommer de kollektiva strävandena att vinna terräng i en helt annan omfattning än de gjorde på 30- och 40-talen då kollektivhuset var aktuellt. Då initierades ju någ-

ra enstaka projekt men de kvävdes i sin linda. Eller kommer vi att få en ny form av segregation, de som bor i villa å ena sidan, de som bor kollektivt å den andra sidan. Ska vi se det som en större mångfald och valfrihet?

NOTER

1. Bostadsbristen visade sig svårare än väntat att bygga bort. Vid 60-talets mitt blir den politiska pressen på regeringen så stor att något måste göras. Miljonprogrammet föds. Mellan 1965 och 1974 ska 1 000 000 lägenheter byggas, dvs 100 000/år. Programmet genomförs också. Det lyckas så till vida att bostadsbristen ger vika en bit in på 70-talet (samtidigt som villa-bygget skjuter fart), men till priset av en utarmning av bostadsmiljön i viktiga kvalitets-hänseenden (programmet nödvändiggör en hård rationalisering och standardisering för att kunna genomföras). Efter 1974 ökar det privata initiativet påtagligt på bostadsmarknaden.

2. Befolkningsutredningens kvinnodelegation planerade undersökningar om hemarbetet och hushållsredskap redan 1941. 1942 påbörjas arbetsstudier av hemarbetet (med tayloristiska metoder). Härvidlag togs kontakt med Bostadssociala utredningen. Därmed kom köket att funktionsstuderas. Uppgiften visade sig emellertid med tiden större än man föreställt sig. Därför togs kontakt med dels Husmödrarnas samarbetskommitté (en paraplyorganisation för Sv Husmodersföreningars riksförbund, Kooperativa kvinnogillesförbundet, Socialdemokratiska kvinnoförbundet och Sv landsbygds kvinnoförbund), dels Hushållslärarinnornas samorganisation. Så bildas HFI 1944. Från början fick institutet statliga bidrag, men medel kom också från privat håll till verksamheten, som inriktades på hemarbetets organisation, hushålls redskap och familjens konsumtionsartiklar. Institutet försågs med en korporativ styrelse: 8 statsrepresentanter + 10 från kvinnoorganisationerna ovan + 1 ledamot från Aktiv hushållning, ett statligt upplysningsorgan bildat 1940 för hemhushållningen, vilket blev ett led i krispolitiken. — 1957 ombildas HFI till Statens institut för konsumentfrågor, nuvarande Konsumentverket.

LITTERATUR

AT (Arkitekttidningen) nr 7/1981.

Att bo nr 2/1981.

Berglind, H & Lindquist, A-L 1972: *Utslagningen på arbetsmarknaden*, Studentlitteratur, Lund.

Bjurman, E-L 1981: *Barn och Barn*, Liber läromedel, Lund.

Bohman, R 1979: *Kvinnor i facklig och politisk kamp 1880–1920*, Zenit häften 2.

Franzén, M & Sandstedt, E 1981: *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*, Acta Univ Upsal Studia Sociologica Upsaliensia 17, Uppsala.

Göransson, A 1978: Den könsliga arbetsdelningen och dess strategiska konsekvenser, *Sociologisk forskning* nr 2/1978.

Hatje, A-K 1974: *Befolkningsfrågan och välfärden*, Allmänna förlaget, Stockholm.

Hemkunskap 1942: Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm.

Lefebvbre, H 1961: *Kritik des Alltagsleben* II, Hanser, München 1975.

Liljeström, R & Dahlström, E 1981: *Arbetskvinnor*, Tiden, Stockholm.

Olsen, D J 1976: *The Growth of Victorian London*, Penguin, Harmondsworth 1979.

Prokop, U 1976: *Weiblicher Lebenszusammenhang. Von der Beschränktheit der Strategien und der Unangemessenheit der Wünsche*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977.

SOU 1947: 46, Betänkande angående familjeliv och hemarbete.

Therborn, G 1981: Klass, kön och reproduktion, *Sociologisk forskning* nr 2/1981.

Williams, R 1974: *Television, Technology and Cultural Form*, Fontana/Collins.

SUMMARY

The theme of this article is that 'in every urban project there is a hidden programme for daily life'. (Lefebvre). This theme is historically illustrated against the background of both the Swedish town and the Swedish woman's work inside and outside the home. This is of interest especially as a new urban project is hinted at in the current debate about reproduction. Another urbanistic project is, however, in the fore in this article. This project was formulated in the forties in Sweden and became realised in many respects in the period following the Second World War. A central component here is the neighbourhood unit, which characterized the radical changes of the Swedish town in a dominating way during this period.

The era of the neighbourhood unit (approx 1945–75) coincides with some degree of lag with the era of the housewife (approx 1935–65). As a matter of fact, the neighbourhood unit helped spread the 'family of intimacy', and

Reiter, Rayna R, *Toward an Anthropology of Women*, New York 1975.

Rentmeister, Cilli, 'Die Quadratur des Kreises', *Bauwelt. Frauen in der Architektur! Frauenarchitektur?*, nr 31–32, augusti 1979, s 1292–97.

Terlinden, Ulla, 'Technokratie, weibliche Sozialisation und Ökologiebewegung', *Das Argument*, nr 112 (november–december 1978), s 845–54.

Torre, Susana (red), *Women in American Architecture: A Historic and Contemporary Perspective*, New York 1977.

SUMMARY

Towards a Rediscovery of 'Feminine' Principles in Architecture and Planning

Women in most societies were the original builders. Nowhere appears the loss suffered as a result of the suppression of women and the degradation of feminine principles, by society as a whole, as blatantly obvious as in our built environment.

Based on my own experiences and observations as an architect, as well as historic and so-called 'anonymous' examples of an architecture shaped by women, and studies related to genetic, social, and psychological sex differences, it seems safe to suggest that there would be a significant difference between an environment shaped by women, female values and priorities, and our present environment shaped mainly by men, male values and priorities.

This article deals with seven hypotheses. It defines male and female principles in architecture, suggests traits of an alternative architecture shaped by women and discusses some of the main barriers and more recent opportunities which would allow women to rediscover, accept and design according to their specific goals, needs and priorities.

Margrit I Kennedy
Alt Vaterstrasse 14d
1000 Berlin 38
Federal Republic of Germany

Forts. från sid 15

the housewife to the working class. Prior to the era of the housewife, conditions were different in both the family and the town. The town was more compact, activities were nearer each other – not yet separate and the working woman with young children found employment as a home help; ie casual work such as cleaning, washing, etc. Following the era of the housewife, there is an increase in regular female paid labour, which is especially dramatic among women with young children. This coincides with the period when families with children begin to occupy all the new, one-family houses (detached, row houses, terrace-houses) being produced. These new housing estates have worse facilities than the neighbourhood units which consist of blocks of flats for the most part and different collective facilities. This paradoxical historical change is however explainable – which we attempt to show in the final part of the article.

Mats Franzén
Rackarbergsgatan 42nb
752 32 Uppsala
Sweden

Eva Sandstedt
Olle Åkares väg 3
754 60 Uppsala
Sweden

BOKCAFETS MÅNADSBULLETIN

Artiklar. Recensioner. Översikter. 10 nummer per år. Nyhetslistor. Bokanmälningar. Kulturtidskrift, den enda med kontinuerlig bevakning av den samhällsinriktade, progressiva facklitteraturen. 10 nummer varje år, 75 kronor. Essäer. Intervjuer. Löpande tidskriftsöversikt, i varje nummer. Prenumerera! 75 kr, pg 68 56 – 9. Som betalningsmottagare anges Kjell Eriksson, Bokcafets Månadsbulletin. Vill du ha ett gratis provex är adressen Ö Vallgatan 25, 223 61 Lund.

Bokcafets Månadsbulletin
Pg 68 56–9. 75 kr.

68 56–9